

PSIXOLOJİ DƏDƏ QORQUDŞÜNASLIQ TƏPƏGÖZ FENOMENİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Ceyhan ALIYEV,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

ceyhunaliyev@mail.ru

(Əvvəli ötən sayımızda)

Dastanda göstəriləndiyi kimi, Dədə Qorqudla olan şərtlənməyə əsasən, Ögüz eli yemək üçün hər gün Topəgözə iki insan və beş yüz qoyun verir. Topəgözün həm insan, həm də qoyun əti yeməsi onun şəxsiyyətində bir-biri ilə müharibə edən iki meylin olduğundan xəbər verir. İnsan əti yediyinə görə, Topəgözü hannibal adlandırılar bilirmikimi? Ögür Topəgöz, hannibaldırsa, bu nədən qaynaqlanıb? Niyə o hannibal olub?

Hannibal - sırf psixi pozuntudur və onun meydana çıxması daha çox sosial-psixoloji problemlərlə əlaqədardır. Görünür, insan xislətində hannibal varmı? Bu suala birmənalı hə və ya yox cavabı vermək çətindir, lakin diq faktları burada müəyyən istinad nöqtəsi ola bilər. Tarixdə insan əti yeyən hannibal şəxslər olub. Bözi folklor nümunələrində, məsələn, "Qırmızı papaq", "Süngülmü, Süngülmü və Məngülmü" nəğmələrində, eləcə də, dilimizdə işlətdiyimiz bözi kəlmələr, sözlər, ehtimal ki, diq faktı kimi insan psixologiyasında hanniballığı müəyyən meylin olduğunu ifadə edir. Məsələn, körpə uşaqlara münasibətdə, onlara olan emosional münasibətimizi ifadə edərkən dediyimiz "asl yeməli vaxtdır", "gözünü yeyim", "çox istədiyindən, adam yemək istəyir" və yaxud neqativ məzmununda "fi-lankosin başını yedi", "bir-birinin ötinə yeyir" s. ifadələri misal götürə bilərik. Bu diq gerçəkliyi biz "verbal hannibalçılıq" adlandıırıq. Topəgözün davranışındakı hannibalçılıq isə, praktik hannibalçılıqdır. Deməli, Topəgözdə hannibalçılıq sosial mənşəli aggressivlikdən yaranmışdır. Topəgözün hannibalçılığı heç də, qıda açlığı ilə bağlamaq düzgün deyil, çünki ona xərac kimi verilən beş yüz qoyun əti açlığa, qıdaya olan tələbatı üçün bəs edirdi. Deməli, onun hannibalçılığı sırf sosial aggressiya ilə bağlı insanlardan gördüyü ağır, acı, qəzəb və nifrətlə bağlıdır və Ögüz elindən qovulması, sosial mühitdə özünü yer tapma bilməməsi ilə əlaqəli şəkildə meydana çıxmışdır.

Topəgözdəki hannibalçılıq, həm də onun proloqiki tofokkürü ilə əlaqəlidir. Fransız filosofu və antropoloqu Levi Bürül yazır ki, proloqiki tofokkürü insan hesab edir ki, düşmənin ötinə yeməkə onun sahib olduğu gücü, ağıl və qabiliyyəti mənimsəməkdir. Ola bilsin ki, Topəgözün Ögüz idgildirinin ötinə yeməsi onun şüurlu səviyyədə bəzi bir inamından qaynaqlanırsa, bu yolla o, onların güc və ağına sahib olacaqdı. Onu da qeyd edək ki, dastanın diqer boyunda da hannibalçılıq bağlı faktlar

rast gəlir. "Salur Qazanını evinin yağmalandırdığı" adlı boyda Şöklü Məlik, əsir götürdüğü qırx qadın arasında olan Qazan xanın arvadı Burla xatunu müəyyən etmək üçün Qazanın oğlu Uruzun ötidən qara qovurma bəşirib qadınları yedirməyi əmr edir. Deməli, insan ötinə yemək kafir ayını olsa da, qədim Ögüzlərlə həmsərhəd olan ərazilərdə mövcud olub.

Topəgöz obrazını, onun fikir, hiss və davranışını psixoloji müstəvidə təhlil etmək üçün üç nəzəriyyəyə istinad edəcəyik. Birincisi, Z.Freydin psixanalitik inkişaf, ikincisi, E.Eriksonun psixososial inkişaf, üçüncüsü isə, E.Bernin transaksiya nəzəriyyəsidir.

Psixanalizin banisi Z.Freyd görə, fərdin psixoseksual inkişafının hər bir mərhələsində həddən çox güclü formada pozitiv və neqativ möhkəmləndirmənin olması zərərli olur. Belə ki, uşaq həmin güclü stimulyasiyaya qayıdış edə bilər. Məsələn, uşağı birdən və birdəfəlik qəti surətdə döşdən ayırmaq onda həmişə "oral həzzə" (ağız həzzi) qayıtmaq fikrasiyası formalaşdırır. Bu da uşağda həmişə ağızının nə inləməsi olmasın istək yaradır. Başqa cür desək, fərd uşaq inkişaf mərhələsində əldə etdiyi psixoloji hazırkı mərhələdə əldə etmək istəyir.

Topəgöz obrazını psixanalitik aspektədən təhlil etdikdə belə qonaqə gəlmək olar ki, onun ana döşü ilə qidalandırılmaması, yaxud onu əmizdirən dayələri əmərək öldürməsi səbəbindən birdəfəlik döşdən ayrılması neqativ möhkəmləndirmə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Deməli, Topəgözün Ögüz eli ilə əhdlaşərək gündə beş yüz qoyun və iki adam istəməsi onun "oral həzzə" olan tələbatını ödəmək istəyi ilə də bağlı ola bilər. Topəgözün çox yeməsi, başqa sözlə ifadə etsək, ağızını daim məşğul etməsi onun südəmər vaxtda müvafiq "oral həzzi" ala bilməməsindən qaynaqlanır. Topəgöz uşaq inkişaf mərhələsində əldə etdiyi psixoloji inkişafı əldə etmədi. Ögüz eli də Topəgözə vaxtında vermədiyini əvəzini indi ödəyir.

Psixanalizdə həzzin infantil (körpə-sayaq) üsulla ödənilməsinə olan qayıdış repress adlanır. Yəni, fərdin əvvəlki yaş mərhələsində aldığı həzz növbəti mərhələsində daha güclü olubsa, o, fərd həmişə tələbatlarını artıq yoxlanılması üsulla ödənilməsinə qayıdır. Bu fikrə istinadən Topəgözün Ögüz elindən qovulduqdan sonra Sallaxana qaymasına sığınaraq yaşadığı dövrə öz tələbatlarını psixanaliz terminləri ilə desək, yalnız oral (ağız) və anal (anus dəliyi) həzz üsulları ilə ödəməsi psixoloji izahdır. Çünki onun öz emosional tələbatını ödəməsi üçün başqa sosial təcrübəsi yox idi. Topəgöz sosial həyatdan qovulduğu üçün fərqli təcrübəni mənimsəməmişdir.

Regress, yəni geriyyə qayıdış və emosional tələbatların yoxlanılması üsulla ödənilməsi, müsbət emosiyaların yəşənilməsi fərdin həyocən hissini azaldır. Topəgözün hər gün adam və çoxlu sayda qoyun yeyərək intensiv surətdə oral həzz alməsi onun keçirdiyi gərginlikləri, Ögüzlərdən gördüyü aggressiv münasibətdən doğan ağrıqlığı yüngülləşdirmək üçün vacib idi.

Freyd görə, fərdin qədom qoyduğı ikinci inkişaf mərhələsi olan anal mərhələdə əsas nəticə ana ilə olan emosional əlaqədən həzz almaq və onunla olan bədən təməsinə sənəmləməkdir. Başqa adama olan inam və etibar hissi onun başqaları ilə qurulacaq emosional əlaqəsinin xarakterini müəyyən edir. Diqer tərəfdən, uşağın ana ilə yaxud onu əvəz edən yaşlarla olan bədən təməsi (qəçaq almaq, əzizləmə, üz-gözündən öpmə, tumarlamə və s.) onun emosional tələbatını və ya emosional inkişafını təmin edir, inam və etibarını, eləcə də, güvən hissini, yaxud da bağlılıq hissini gücləndirir. Körpə yaşlarında uşaqla olan bədən təməsi, həm də uşağda yarana biləcək aggressiv

hisslərin inkişafının qarşısını alır. Topəgözün bu cür qayğı və imkandan məhrum olması, yəni onun bədən təməsinə və emosional qayğıya olan tələbatının ödənilməməsi səbəbindən, aldığı psixi zədə onun fikir, hiss və davranışında müvafiq problemlərin, psixi pozuntuların meydana çıxması ilə nəticələnməmişdir.

Psixoseksual inkişafın ikinci [1.5 - 3 yaş] mərhələsində fikrasiyası aggressiv - anal xarakterin formalaşmasına gətirib çıxarır. İmpulsivlik, aggressivlik, kobudluq, qorəçilik, dözümsüzlük aggressiv - anal tipə aid olan keyfiyyətlərdir.

Bu mərhələdə uşaq ilk dəfə olaraq, sosial norma ilə qarşılaşır və onun gələcəkdə sosial normalara münasibəti də anal mərhələnin nə dərəcədə uğurlu olması ilə şərtlənir. Əslində, uşağın siyimo və defekasiyanı ixtiyarı olaraq tənzimlənməsi ilə bağlı bioloji tələbat olmur. Tomizlik vərdişlərinə yiyələnmək uşağın ana məhəbbətini qoruyub saxlamaq, rəğbət qazanmaq və cəzadan qaçmaq kimi psixoloji tələbatla bağlıdır. Anaya olan emosional münasibət ambivalent xarakter daşıyır: bir tərəfdən sevgi, diqer tərəfdən, acıq gəlmək. Bir yandan ağır vermək, diqer yandan səvmək, yaxınlaşmaqla. Bu yəşdə uşaq bir qədər inadkar, tors olur, hər şeyə "yox" deyir və anaya qarşı aggressiv hərəkətlər edir, ananın əlini, döşünü dişləmək istəyir, sığır, nəyi isə ona atır və vurur. Bütün bu hərəkətlər, əslində, uşaq tərəfindən ana sevgisinin möhkəmlilik və davamlılıq dərəcəsini yoxlamaq üçündür.

Ana sevgisini daim qoruyub saxlamaq tələbatı uşağın yeni vərdişlərə yiyələnməsinin əsas stimuludur. Uşaq bu sevginin, məhəbbətin həmişə mövcudluğuna inanmalıdır. Ögür hər hansı səbəbdən uşaq qorə gəlməyə ki, anası onu səvmir, onda qorxu tomizlik vərdişlərini mənimsənilməsi üçün stimula çevrilir. Bu cür hadisələr uşağın anaya qarşı etdiyi aggressiv hərəkətlərə həddən çox "ciddi" reaksiya verdikləri halda olur. Ana uşağın aggressiv hərəkətinə görə "torbiyə" vermək üçün bir neçə gün onunla danışıq. Etdiyi hərəkəti unudan uşaq özünü atılmış, sevgidən uzaq hiss edir. Bu da, öz növbəsində, aggressiya dalğasını yenidən oyadaraq qapalı dövrənin yaranmasına səbəb olur. Bu mərhələdə alınan psixoloji zədə özünü yaxın insanlara qarşı göstərən aggressiv münasibətdə büruzə verir.

Bəli davranışla onlar yaxın və lazımlı adamları itirir, olmuş hadisəyə təəssüf etərsələr belə öz davranışlarını dəyişə bilmirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəli "kobud" davranış heç vaxt emosional cəhətdən neytral və ya yad adamlara qarşı deyil, yalnız ən yaxın adamlara qarşı olur. Burada davranış stereotipi kimi "ana məhəbbətinin möhkəmliyinin yoxlanılması" təcrübəsinin izləri aydın görünür. Ona görə də aggressiv davranış impulslarına sahib olmaq, onları idarə edə bilmək özünün ambivalentlik problemini həll etmək - anal mərhələdə əldə edilən ən əsas nəticədir. Anal inkişaf mərhələsini düzgün keçməyənə şəxsiyyətin inkişafında sadə mazo-xist meyillər formalaşır. Bu cür sadə mazo-xist həyatda daim qurban və izləyici rollu oynamaq səbəb olur.

Çox maraqlıdır ki, sadist Topəgöz Basatdan aldığı ölümlük zərbdən sonra mazo-xist (özünügünahlandırən) Topəgöz kimi çıxış edir və özünü günahkar bilərək, K.Abdullanın qeyd etdiyi kimi, intihar arzusunun dilə gətirir. O, etdiyi günahlara görə - ağı saqqalı qocaları, qarlıları, anaları çox ağılatdığına görə onların qarşısı, göz yaşları tutdu kimi deyir, peşman olur. Sadist (başqasına ağrı verən) Topəgöz mazo-xistləşir və şüursuz olaraq anasına (oxu: Ögüz elinə) qarşı aggressiv olduğuna görə keçirdiyi günah hissini azaltmaq üçün intihar arzusunun düşür. Mazo-xist Topəgözün ağrısı sırf psixoloji məzmun kəsb edir, çünki o, bədən ağrısından yox, göz yökün-

don, göz qəmindən ağrıyır, yəni, bütün etdikləri gözü qarşısına gəlir və onun üçün ağır psixoloji yükə çevrilir.

Topəgözün körpə ikən onu əmizdirən dayələri öldürməsi, ağır verməsi, oynadığı uşaqlara fiziki xəsarət yetirməsinin psixanalitik yozumu qarşı tərəfin (bütövlükdə düşdüğü sosial mühit) ona olan münasibətinin möhkəmliyinin "yoxlanması" idi. Bu sevgi, qayğı və məhəbbət boşluğu dərinləşdikcə, dərk ediləcək səmiş güclənir və Topəgözü daha da aggressiv edirdi.

Dastanda "Basatın Topəgözü öldürdüğü boy"un əvvəlində Topəgöz ətrafında olanların onun səvmədiklərini görür və gördükləri onun sadistik meyllərini daha qüvvətləndirir və nəticədə, Aruz tərəfindən əldən qovulur. Boyun sonunda isə, Topəgöz mazo-xist kimi özünün heç kimi səvi bilmədiyini bildiyi üçün intihar arzusunun düşür.

Topəgöz obrazını Amerika psixoloqu Erik Erikson tərəfindən irəli sürülən sosial-emosional inkişaf nəzəriyyəsi müstəvidə təhlil etmək də maraqlıdır. Erikson fərd üçün səkkiz mərhələdən ibarət olan inkişaf xaktını müəyyən etmişdir. Mərhələnin hər birində fərd yaşadığı münasibəti və gərginliklərdən keçməklə növbəti inkişaf yolunu müəyyən edir. Bu mərhələlərin hər biri özünün xüsusiyyətləri ilə fərdin fikir, düşüncə, hiss və davranışında müvafiq izlər qoymaqla dəyişikliklər əmələ gətirir və fərd növbəti mərhələyə özünü cəmləşdirdiyi xüsusiyyətlərlə daxil olur. Şəxs hər bir mərhələdə daxil olduğu və içində yaşadığı sosial mühitə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan qarşılaşdığı təsirləri, həmin təsirlərə sərtlənən münasibətləri həll etməlidir.

E.Erikson qeyd edir ki, uşaq 6 yaşına kimi üç inkişaf mərhələsindən keçir. Birinci mərhələ anadan olandan 18 ayə qədər davam edir. Bu mərhələ ətraf mühitə mənəssin formalaşması ilə səciyyəvədir. Bu hiss, uşağın ətraf mühitdən, onu əhatə edən adamlardan aldığı qayğı, məhəbbət, sevgi və bədən təməsi sayəsində əmələ gəlir. Ögür uşaq onları ala bilmərsə, onda ətraf ələmə qarşı inamsızlıq, şübhə, acıq, kin kimi astenik hisslər və müvafiq münasibət formalaşır. İkinci mərhələdə inkişaf üçün gürtülən hədəf özünəməzarət hissini əldə etməkdir. Özünəməzarət hissi uşağın iradəni inkişaf etdirir. Yaş yarımdan üç yaşə qədərki dövrdə özünəməzarət hissi ilk sosial norma kimi gərginlik vərdişləri bağlı olur. 3-6 yaş mərhələsində isə, sosial mühitdən dəstəyini gördükdə və yaxud müvafiq sosial şəraitdə böyüdükdə uşağda təəssübəkçilik, əks təqdirdə isə, günahkarlıq hissi kök salır.

Körpə uşaqlar, yeni doğulmuş canlılar arasında ən aciz varlıqlardır və onların həyatı başqalarından, onlara bəslədiyi inamdan asılı olur. Uşaq ətrafdakılara inamlaqla öz tələbatlarını ödəyir. Məhz uşağın anası və diqer böyüklərlə olan qarşılıqlı əlaqəsi onun tələbatlarını ödənilməsinə nəticələndirir. Bu da uşağda inam yaxud da inamsızlıq hissələrinin inkişafına səbəb olur. Sağlam şəxsiyyətin əsası sayılan təməl inam və etibar hissi uşağın qayğısına qalan, onun tələbatlarını ödəyən, ağrıdan və narahaqlıqdan qoruyan, təhlükəsiz mühit yaradan insanla olan qarşılıqlı münasibət təcrübəsi əsasında əmələ gəlir.

Uşağın ətraf mühitə uğurlu uyğunlaşması üçün onda ətrafa və ətrafdakılara inam hissi formalaşmalıdır. Bu hissini formalaşdırma əsas yük uşağın anası və ya onu əvəz edən insanın üzərində düşür. Ögür ətraf olan uşaq üçün qorxulu və təhlükəlidir və o, bu inamsızlıq mənəssinə əsas bilmərsə, onda inamsız və əsəbi böyüyəcəkdir. Bu yaş mərhələsində o, yaşlarla inamın və ümid edər ki, onlar onu hər cür ağrıdan qoruyacaqlar. Ögür bu baş vermərsə, uşağda inam, etibar əvəzinə, inamsızlıq və etibarsızlıq əmələ gəlir.

(Davamı 11-ci səhifədə)

PSIXOLOJİ DƏDƏ QORQUŞÜNASLIQ TƏPƏGÖZ FENOMENİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

Təpəgözün dünyaya gəldiyi andan Arzun evindən qovulduğu günə qədərki sosial-psixoloji həyatını E.Eriksonun psixososial inkişaf konsepsiyası əsasında təhlil etdikdə aydın olur ki, Təpəgözün olduğu sosial çevrə ona inam əvəzinə, imamsızlıq, iradə əvəzinə, iradəsizlik, təşəbbüskarlıq əvəzinə, günahkarlıq hissinə bəmişdir.

Təpəgözün Sallaxana həyatı, onun Oğuz eli ilə münasibətində özünü göstərən imamsızlıq, özünə-nəzarətin zəif olması, iradəsizlik və boyun sonunda Basat tərəfindən öldürüldüyü anda özünü günahlandırmış, intihar arzusu, noticə etibarlı Oğuz mühtidən aldığı psixoloji zədənin fəsadlarıdır.

E.Bernin "Transaksiya" adlı şəxsiyyət nəzəriyyəsinə görə, insan psixikasının strukturu üç əsas elementdən təşkil olunmuşdur. "Mən" in vəziyyəti kimi səsəyənən bu strukturlar "Uşaq", "Valideyn", "Yaşlı" adı ilə ümumiləşdirilir. Ögür fərdin fikri, hiss və davranış uşaqlıq ölçülərinə söykənsə, o, özünü "Uşaq" mən vəziyyətində göstərir, ögür "indi və burada" prinsipi ilə fikirləşir və hərəkət edir. Atrəfda baş verən hadisələrə özünü yaşlı potensialı kökündə reaktivləşdirir, o, özünü "Yaşlı" mən vəziyyətində burzu verir. "Valideyn" e qəz vəziyyətində olan fərd isə, cəmiyyətdə qəbul edilən davranış normalarına, adət-ənənələrə, o cümlədən, valideyn programına uyğun fikirləşir, hissər keçirir və hərəkət edir. Transakt nəzəriyyəsinə görə, fərdin düşüdü səsial inkişaf şəraitində asılı olaraq e qəz vəziyyətlərindən biri digərindən nisbətən dominant mövqe kimi irəli çıxa bilər. Modellərdən hər hansı birinə güclü meyil göstərmək həmin şəxsin sosial fəyat tərzi ilə səs bağlıdır. "Uşaq" da mən vəziyyəti iki formada təzahür edir: izüviyyə və üsyankar uşaq. Bu mövqe üçün səsəyənvi xüsusiyyət məsuliyyətdən uşaq olmaq, məntiqi cəhətdən əsaslandırmağı səvməmək, intuisia, yaradıcılıq və spontan reaktivləşmə. Təpəgözün fikri, hiss və hərəkətlərini, eləcə də, kommunikasiya prosesindəki xüsusiyyətlərini təhlilini verdikdə aşağıdakı struktur alınır: Təpəgözün "Yaşlı" sahəsi uşaq arzuları ilə zəbt olunmuşdur, "Valideyn" in qarşısına ona, böyük bir sədd çəkildiyi üçün "Uşaq" istəklərini məhdudlaşdırə bilər. Bu cür mən-mövqeyini belə təsvir edə bilərik:

Təpəgözün istər Arzun evində olduğu vaxtda, istərsə də, onun evindən qovulduğu sonra Sallaxana qayəsində yaşadığı müddətdə keçirdiyi hissələr, dediyi fikirlər və etdiyi hərəkətlərə diqqət yetirdikdə onun yalnız öz istəklərinə mərkəzləşən "Uşaq" mövqeyində olduğu məlum olur. Onun Arzun sözüne baxmaması, Dədə Qorquda söhbət edərkən "Gündə altmış adam yığib verin yeməli!", "Xoş, öyle olsun! Əvət, hom mana iki adam verin, yeməgün bənəm bişürsün, mən ziyayım!" [14,127] deməsi, eləcə də, Basatla qarşılaşarkən verdiyi sualların məzmunu Uşaq mövqeyinin xüsusiyyətlərini burzu verir. Biz hesab edirik ki, "Basatın Təpəgözü öldürməsi" boyu, həm də sosial-psixoloji mühtidən qeyri-adekvatlığının qrup həyatında birgəyayış üçün hansı problemlərə səbəb olacağı ilə bağlı xəbərdarlıq edir. Təpəgöz obrazının psixoloji təhlilinin əlaqə pəfusunə belə ifadə edə bilərik: "Allah xatirinə uşaqları sevin, onları vurma-yın!"

Təpəgözlə Basatın qarşılaşması

Əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı ilə bağlı olaraq ölkünün qoşqu heyvanına cəvrliməsi onun totem kimi fəalyyətinə sən qoydu. İnsanlara xarici düşməndən qorun-

maq, daha güclü olmaq üçün ibtidai insana daha güclü totem olan - şir himayəsi lazım idi. Azərbaycan mifoloji tofəkküründə şir toteminin ökü totemini əvəz etməsi bununla bağlı olmuşdur. Ona görə də, Azərbaycan mifoloji tofəkkürünü əks etdirən əsəli və dastanlarda şir totemi ilə bağlı məlumatlar daha çoxdur. Dastanda da körpə ikon itən Basatın şir himayəsinə düşməsi mifoloji tofəkkürdə şir toteminin mövcud olduğunu göstərir. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında da bu motiv açıq-aşkar özünü göstərir. Dastanda Basatın şir tərəfindən böyüdülməsi, şir südü ilə qidalandırılması bu totemə olan dərin inamdan irəli gəlir. Təpəgözün digər Oğuz igidləri tərəfindən deyil, məhz Basat tərəfindən öldürülməsi heç də təsadüfi deyil. Basat, şir himayəsində olarkən mənimsədiyi hərəkət-ovçuluq vərdişlərini qoruyub saxlamışdır.

İnsan psixikası bütün vərdişlərini itirə bildiyi halda, hərəkəti vərdişləri dəim qoruyub saxlayır, çünki hərəkəti vərdişlər baş beyin yarımkürələr qəbğinin deyil, onunğa beyinin nəzarəti altında olduğu üçün insan onu dəim yadda saxlayır. Bu fakt, Çingiz Aytmatovun "Gün və əsrə bərabər" romanında da özünü göstərir. Belə ki, Jolaman məntəqləşdirildikdən sonra əl, yaxud hərəkəti vərdişlərindən başqa bütün yaddaşını itirir. Deməli, Basat da uşaqlıq illərində şir döstəsinə mənimsədiyi hərəkəti vərdişləri qoruyub saxlamışdır. Və onun Təpəgözlə vuruşarkən həmin vərdişlərdən istifadəsi zəruri idi.

Ana xətti ilə, Təpəgöz qeyri-insan mənəfli olduğuna görə, insanın onu öldürməyə gücü və bacarığı çatmırdı. Elə buna görə də mif, Təpəgözlə savaşı meydanına şir südü ilə böyümüş Basatı çıxarır. Basat, digər Oğuz igidləri kimi vuruşmur, yəni açıq-aşkar Təpəgözün üstünə gətmir. O, savaşa tək gədir və şikanına şir kimi pusuqda duraraq hücum edir. Mifin Basatla Təpəgözü məhz bu cür qarşılaşdırması Basatın öz şikanını, yəni Təpəgözü takbəsina pusuqda duraraq onun üzərinə qoflənət atılaraq gözünü şişlə kor etməsi tipik şir hücumunu xatırladır. Digər Oğuz igidlərindən fərqli olaraq, Basatda hiylə-gərlik var. O, ilk növbədə, Təpəgözün yuxulu vəziyyətində olduğu anı seçir, ikinci dəfə isə, qəz dərşinə bürünərək qaladan çıxır.

Mif və səhno ilə hom də Oğuzlar üçün səsəyənvi olan döyüş və hücum mədoniyətini bizzə çatdırır. Oğuz eli Təpəgözəndə əziyyət çəkə sə, ona qarşı kollektiv hücum təşkil etmir. İnanmaq olar ki, hər halda Oğuz igidlərinin cəminin gücü bir Basatın gücündən çox olardı. Bəs, belə olan halda niyə mif buna icazə vermir? Burada mif, qeyd etdiyimiz kimi, Oğuzların döyüş və hücum mədoniyətini göstərir. Bu döyüş nərması dastanın digər böylərində, o cümlədən, "İç Oğuzda Də Oğuzun dənük çıxması və Beyrayın öldüyü boy"da daha aydın verilir. Burada hər bir igidin döyüşdən qabaq özünə rəqib seçməsi təsvir olunur. Arzun aydır: "Mənim iç Oğuzda qırımm Qazan olsun!". Əmən aydır: "Mənim qırımm Tərsuzamış olsun!". Alp Rüstəm aydır: "Mənim qırımm Ənsə qoca oğlı Oqçı olsun!". dedi. Hər biri bir qırım gözdəti!" [14,169]

Böyük alman filosofu Hegel yazır ki, hər bir məzmun yalnız bütövün zərərəsi kimi öz təsdiqini tapa bilər. Ona görə də, "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının və onun ayrı-ayrı böylərinin məzmunu və mahiyyətini, mifin nə demək istədiyini düzgün başa düşmək üçün böyləri inteqrativ yanaşma ilə tədqiq etmək lazımdır. Bu monada "Basatın Təpəgözü öldürdüyü" adlı boyda baş verən hadisələri ayrılıqda yox, dastanın digər böyləri ilə

əlaqəli şəkildə öyrənmək düzgün noticələri çıxarmaq üçün çox vacibdir.

"Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının psixoloji baxımdan təhlili oradakı obrazların daxili dünyasını, keçirdikləri hiss və düşüncələri əçmaq, eləcə də, həmin obrazların dastandakı yerini və funksiyasını izah etmək üçün yetərlidir. Buna baxmayaraq, dastan bütövlükdə qrup psixologiyasını, qrup həyatını, oradakı qrup-daxili və qruplararası münasibətləri, idarəetmə, yaş, inkişaf psixologiyası məsələlərinin fonunda baş versə də, sosial-psixoloji müstəviedə araşdırılması vacibdir.

Təpəgözün günah hissi və intihar arzusu

Kamal Abdullanın "Sirr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2" adlı əsərinin "Təpəgözün intihar arzusu" adlı ərimə-bəşlişində Təpəgözlə bağlı düşüncələri bizi qeyd olunan məsələyə psixoloji aspektəndə yanaşmağımıza maraq oyatdı. Onun qeyd etdiyi kimi, Təpəgöz hara, intihar arzusu, günah hissi hara? Şör qüvvəsi Təpəgözlə öz günahını anlayan və yaşayan Təpəgöz hara? Bu iki obraz arasında olan təzadı "semantik boşluq" kimi qiymətləndirən yazıçı-alim "Bu hədəyət bərədo fikirlərimizi saf-cürük eləməyə və bir daha yenidən düşünməyə yəqin ki, dəyər" tövsiyəsini verir [2, 257-258].

Günah - verbal-semantik məzmunlu, emosional əlaqələr kontekstində inkişaf edən əli hiss olduğu üçün sifir insan fəndənidir. Bəs görək Təpəgöz günah hissə necə yiyələndi? Hansı sosial-psixoloji şəraitə onda bu hissini formaləşməsinə səbəb olmuşdur? Günah hissini yaşayılması iki mərhələdən ibarət olan prosesdir. Günahın birinci mərhələsi fərdin verbal-qiymətləndirmə reaktivasiyi kimi özünü burzu verir. Dastanda bu, Təpəgözün "Ağ saqqallı qocaları çox aqlatmışam. Ağ saqqallın qarğışımı tutdu ələ, gözüm sənə. Ağ birçaklı qarları çox aqlatmışam....." səyləməsi ilə bolli olur. İkinci mərhələdə verbal-qiymətləndirmə reaktivasiyi vegetativ-visseral qorxu reaktivasiyi hərəkətə gətirir. Bu reaktivasiyi Təpəgözün özünü ovulduqdan sonra onun Basatla olan ünsiyyətində, ondan aman istəməsinə özünü göstərir. Bəs, Təpəgözün günah hissini kökündə nə dayanır, nədən qaynaqlanır?

Həyatı müşahidələr və aparılan psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideyn və onu əvəz edən şəxslərin gündəlik qayğı və səvgisini hiss edən uşaq səs şəkildə onlara bağlanır. Doğulduğı andan etibarən körpə valideyni tərəfindən bütün əçirlərdən və onu narahət edə biləcək şəraitdən mühafizə olunur. Beləliklə, valideyn və ya onu əvəz edəcək şəxsin dəim yanında olması uşağın fiziki və psixi sağlamlığı üçün zərurətə çevrilir, olmasın isə, "atılmış uşaq həyəcəninin" yaranması və inkişafına səbəb olur. Uşağın "atılmış uşaq həyəcənini" yaşaması günah hissini prelüdü olur. "Atılmış uşaq həyəcənini" arzun hissini affektiv komponentini təşkil edir. Erkan yaşlarda etdiyi bəzi hərəkətlərə görə valideyn və yaşlıların verbal və qeyri-verbal qadağa, cəza və hədələri ilə rəstləşdirdiyə uşaqların bu cür reaktivasiyi sevgi, qayğı itkisi kimi qavraması onlarda "atılmış uşaq həyəcənini" oyadır. Bu cür "dərslərini" dəfərlə təkrar "atılmış uşaq həyəcənini" gücləndirir. Bu monada Təpəgözün Arzun evində yaşayaraq cəvrlənən hərəkətlərə görə gördüyü münasibətəndə "atılmış uşaq həyəcənini" əmələ gəlməsinə, bununla da, onda günah hissini yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təpəgöz, əslində, ikiqat atılmış uşaq həyəcənini yaşayırdı. Birinci "atılmış uşaq həyəcənini" o, bioloji anası olan - Pəri qızı tərəfindən atıldığı, ikinci "həyəcənini"

isə Oğuz elindən qovulduqda yaşaymışdır. Deməli, həm bioloji anası Pəri qızı tərəfindən atılma, həm də sosial anası olan Oğuz eli tərəfindən qovulma Təpəgözlə "atılmış uşaq həyəcənini" təməlini təşkil etməsi, onda günahkarlıq duyğusunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Çünki, günah hissi hom də əzabverici təcrübəyə məduyusu ilə də bağlı olur. Təpəgöz, həm bioloji anasından, həm də gündəlik yaşadığı, oynadığı, böyüyüb boya-başca çatdığı insanlardan təcrübə olunmuşdur. Günah, həm də fərdin mənsəb olduğu mədoniyətlə bağlı olan hissdir. Oğuz mədoniyəti həya yox, daha çox günah hissi üzərinə bərqərar olan mədoniyətdir və insanlar bir-birlərini, etdikləri hərəkətləri qavrayarkən və qiymətləndirərkən həmin normalara istinad edirlər.

Basat tərəfindən gözü məhv edildikdən sonra Təpəgözlə dəyişiklik baş verir, intihar arzusunə dəşərək özünə ölüm diləyir. Psixoloji mənada bu, katarsis adlanır. Katarsis vəziyyətində emosional gərginlik ələ bir həddə çatır ki, insanın təməli dəyərələrində dəyişiklik baş verir. Əvvəlki dəyərələr, münasibət yaşayılan emosional sarsıntı ilə yanib yox olur. Katarsis - qorxu və əzab hissini yaşamaqla, neqativ emosiyalardan təmizlənmə prosesidir (20, 322). Katarsis - psixoloji mexanizm kimi zədə, ağır verən əminli zəifləməsi ələ-qədar olaraq baş verən dəyişiklik, təmizlənmə prosesidir. Bunun noticəsində, insanın əz çox qorxduğu, ehtiyat etdiyi şərait öz əhəmiyyətini itirir. İnsan yaşadığı emosional sarsıntı, keçirdiyi güclü qorxu hissi onun mənavi cəhətdən yenidən doğulmasına, vicdan hissini oyanmasına, həyata olan münasibətini dəyişməsinə, ruhon yenilənməsinə səbəb olur (20, 320). Katarsis halı üçün xüsusi, həlledici əli hiss və emosiyaların güclənməsidir.

Təpəgözün həyatda tək bir qorxusu var: göz qorxusu. Onun üçün "Axilles dəbani" olan gözü itirilməsi onda ələ dərin emosional sarsıntı yaradır ki, noticədə, onda olan bütövlər dəyərələr, sərvalər sistemi dəyişir. Təpəgöz aldığı zədə, yaşadığı emosional sarsıntı, keçirdiyi ruhi-tələtə, dramatik və ağırlı yaşantıları əli sanki yanır və təmizlənilir. Bu cür sikkələnmə ruhi canlanmağa səbəb olur və onun daxili dünyasında dərin çevrilmə (transformasiya) baş verir. Fərdin yaşadığı ağır hissi, keçirdiyi emosional sarsıntı onun aqressiya və günah hissini yandıraraq təmizləyir. Təpəgözün davranışını, hiss və hərəkətlərini bu aspektdən təhlil etdikdə məlum olur ki, onun gözüünün məhv edilməsinin yaratdığı güclü emosional sarsıntı katarsislə noticələnməmişdir. Məhz Təpəgözün "Ənib daş başıma düşübən ölüm" deməsi qeyd etdiyimiz katarsis noticəsində baş verən psixoloji dəyişikliyin ifadə formasıdır. Beləliklə, katarsis Təpəgözün intihar arzusunun psixoloji izahı və onun bu yolla təmizlənməsinə deməkdir.

Dastanda Təpəgöz obrazının niyə verilməsi, eləcə də, təpəgözlük xüsusiyyətinin necə əmələ gəlməsinin, formaləşməsinin sosial-psixoloji səbəblərini psixoloji təhlilini verməyə çalışdıq. Təpəgöz obrazı ilə bağlı onu da qeyd etmək olar ki, İslam dinində qiymətli böyük əməllərin sırasında təpəgözlük Dəcəllin çıxması da göstərilir. Məsələyə bu çərçivədən yanaşdıqda belə demək olar ki, dastanda adı çəkilən Təpəgöz təpəgözlük Dəcəllə edilən bir işardır, çünki Dəcəllin gəlişində insanlar tərəfindən bərxıvandan biddi səhvətlər noticəsi olan qiymətini cəvrlənən əməli hesab olunur. Təpəgöz də Mif tərəfindən Oğuz elinin. Oğuz böylərinin bərxıvandıq səhvələrə görə onlara göndərilən belə idi.

(Davamı 14-cü səhifədə)

PSIXOLOJİ DƏDƏ QORQUŞÜNASLIQ

TƏPƏGÖZ FENOMENİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

(Əvvəlki 12-ci səhifədə)

Ağlın qüdrətini daim yeniləndirdiyi və inkişaf etdirildiyi dünya bir reallıqdır. Mifoloji mətnlərdə oks olunan məlumatlar, əslində, bəşəriyyətə bədən, eləcə də, ölçü-çəki-məsafə vahidlərinin dəyişəcəyi haqqında şifəli məlumat verir. Zəka, ağıl inkişaf etdikcə zamanı, məsafəni, çəkini ölçmə elminin də inkişaf edəcəyi heç bir şübhə doğurmur. Nağıl, dastan və əfsanələrdə göstərilən şifəli məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, metr tarixi bir əsər, kilometr nağıllardakı bir buğda, arpa dənəsi, yaxud iynə yarım məsafəsi olacaq. Belə bir dünya meydana gələrkən Azərbaycanın bu yeni elmlər dünyasında özünü əsaslı yer tapa bilməsi ən strateji məsələdir. Nanotexnologiya, süni zəka, gen mühəndisliyi ilə informasiya elmləri bədən tərkibinə, maddəyə, bitkilərə baxışımızı və maddə tərifini də tamamilə dəyişmək üzrədir. Nağıl, dastan, rəvayət və əfsanələrdə hər birimizin oxuduğu və ya eşitdiyi cümlələr - "Az getdik, uz getdik dərə-təpə düz getdik, arpa boyda yol getdik", "Az getdik uz getdik iynə yarım yol getdik" və s. əslində, keçmişdən yox, gələcəkdə olan zaman, məsafə və çəki vahidlərindən xəbər verir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında mif kimi görünən bəzi fəqtlər (məsələn, Salur Qazanın su, qurd, köpək və ağacla xəbərləşməsi), hadisələr və fikirlər, əslində, müasir günümüzdə elmi-texniki tərəqqimiz üçün bir mesaj, qiğilem, ipucu kimi götürülə bilər.

Qərb ölkələrinin tərəqqi üçün həmişə açıq və gizli şəkildə Şərqi dünyasına, onun mədəniyyətinə, qədim-mifoloji xəzinəsinə maraqlı göstərməsi, onu mənimsəməsi, ilk növbədə həmin məxəzlərdə mifoloji bilik kimi kodlaşmış olan mesajlara, ipuculara yiyələnmək arzusundan irəli gəlmişdir. Düşünürük ki, "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının 1815-ci ildə H.F.fon Ditsin tərəfindən alman dilinə tərcümə edilməsi heç də dastana olan ədəbiyyatçı marağı ilə bağlı deyil. Bu barədə F. Əlmirzəyeva qeyd edir ki, H.F.fon Ditsi məqsədi heç də "Kitabi - Dədə Qorqud" abidəsini tərcümə etmək olmayıb. O, sadəcə olaraq, Dədə Qorqud dilini bilməyən tədqiqatçılara alman dilində VIII boyun məzmununu çatdırmaq istəyib". (13,106) Hesab edirik ki, H.F.fon Ditsin VIII boya maraqlı göstərək onu alman dilinə tərcümə etməsi heç də təsadüfi deyildir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bu boya olan maraqlı mifoloji və yaxud metafizik obraz olan Təpəgözlə, onun mənşəyi, fiziki xüsusiyyəti, sehri bədənə və s. ilə əlaqəlidir. Onun yarıkosmik mənşəyli olması, fəvqəlbəşər varlıq olan Pəri qızı tərəfindən barməğinə sehri üzük taxıldıqdan sonra bədənə oxatılmaz, qılınckəsməz olması və s. xüsusiyyətlər mifoloji bilik kimi almanların dərindən marağına səbəb olmuş, oxşar texnologiyaların hazırlanması üçün istinad mənbəyi olmuşdur.

İnsanın ətraf aləmin cisim və hadisələri, eləcə də, insanlar, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, qayda və normalar haqqında düzgün olmayan anlayış və təsəvvürü insanın fikir, hiss və hərəkətlərində pozuntuya səbəb ola bilər. Hər bir hiss və emosiyamızın arxasında, hadisə haqqında olan təsəvvürümüz dayanır. Əgər hadisə, cisim, hadisə və insan haqqında olan təsəvvür yanlışdırsa, onda yaranmış olan və keçirilən hisslər, edilən hərəkətlər şərhi uyğun olmur və insan əziyyət çəkir. Deməli, edilməli olan, təsəvvürdə kök salan yalanı, səhvi görə bilmək və onu düzəltməkdir. Gerçəkliyə uyğun olmayan fikirlərdən, hisslərdən uzaqlaşmaq, əksinə, uyğunlaşmağa, birgə fəaliyyətə və harmoniyaya şərait yaradan fikirlərə uymaq qrup və fərdi rifah üçün daha düzgündür. Deməli, mifin moqəddi insanlara ətraf aləmin cisim və hadisələri, sosial gerçəkliklə bağlı adekvat anlayışlara yiyələndirmək, qeyri-

adaptiv fikir, hiss və davranışdan uzaq olmağı öyrətməkdir.

Mif, qrupun nəzərinə çatdırmaq istəyir ki, istər fərdi, istərsə də, qrup həyatı üçün vacib olan məsələ, davranışla inkişaf, mövcudluq, birlik və sağlamlıq vəziyyəti arasında birbaşa əlaqənin olduğunu başa düşməkdir.

Onu da yadda saxlayaq ki, "üst insan", "kamil insan" olmaq arzusu insanı, öz sahibinin bir hissəsi olmaqdan yəni də qurtarmayacaq. Böyüdükcə kiçikliyi, inkişaf etdikcə zəif olduğunu dərk etmək elmin insana qazandırdığı bir xüsusiyyət kimi çox faydalıdır. İnsan nə qədər inkişaf etsə belə, yəni sonda qüdrət sahibi olan Allahın hüsurunda dayanıb gözləyəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. Tərcümə edən Əlixan Musayev. "Burhan" nəşriyyatı. 465 səh.

Abdullayev Kamal. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud - 2. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999, 288 səh.

Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I.cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 504 səh.

Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1985, 286 səh.

Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı, "Səda", 1994 - 192 səh.

Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, "Renessans", 2001, 374 səh.

Bayramov Ə.S. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2000, 137 səh.

Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 240 səh.

Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 368 səh.

Cekson V. Yad planetli antropoloji strukturlar və onların həyatı. Antropologiya məsələləri. ABŞ, Kaliforniya Universitetinin nəşri, 1992, Buraxılış 4, s.49-51. İngilis dilində.

Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, "Renessans" nəşriyyatı, 2003, 260 səh.

Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görümlər. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1992, 118 səh.

Əlmirzəyeva F. Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı. Bakı, "Ozan", 1999, 160 səh.

Kitabi - Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 376 səh.

Tanrıverdi Əzizxan. "Dədə - Qorqud Kitabı"nın dil möcüzəsi. Bakı, "Nurlan", 2008 - 184 səh.

Nəbiyev Azad. "Kitabi - Dədə Qorqud" da Təpəgöz fenomeni. Azərbaycan jurnalı, 2011, 7.

Məmmədov N.M., Suravegina İ.T. Ekologiya. Bakı, "Maarif", 2000, 420 səh.

Sələfi Səlihlin Əqidəsi. İslam və imarət. Bakı, 2008, 628 səh.

Берн Эрик. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Пер. с англ./ М.: Прогресс, 1988. - 400 с.

Грановская Р.Н. Элементы практической психологии. - 3-е издание. СПб.: Смет, 1997. - 608 с.

Изард К. Е. Психология эмоций. Питер, 2001. 464 стр.

Крайе Г. Психология развития. - СПб.: Питер, 2002. - 992 с.

Фромм Э. Анатомия человеческой destructивности / Пер.с англ. Э. М. Тельятниковой, Т.В. Панфилова; Мн.: ООО «Попурри», 1999. - 624 с.